

III.

AZ OSZK GYŰJTEMÉNYEINEK ANYAGÁBÓL

A Breviarium Strigoniense *újabban fellelt ősnymtatvány kiadása*

BORSA GEDEON

Az Országos Széchényi Könyvtár Régi és Ritka Nyomtatványok Tárában (Inc. 1308.) található egy elején és végén erősen hiányos breviáriumkötet, amely nyomdai kiállítása után ítélve a XV. század utolsó vagy a XVI. század első negyedében készült. Bár csonkasága jelentős mértékű, azért könnyen megállapítható, hogy a breviáriumot az esztergomi főegyházmege használatára állították elő. A két megmaradt szövegrészkezdet (Proprium de tempore, ill. de sanctis) ugyanis ezt a körülményt kifejezetten feltünteti („secundum consuetudinem ritum ac modum ecclesiae Strigoniensis”, ill. „secundum morem Strigoniensis ecclesiae”).

A Mohács előtti félév században bár több hazai egyházmege (*Eger*, *Pécs*, *Zágráb*), ill. a *pannonhalmi* bencés apátság használatára nyomattak szertartás- és zsolozsmakönyveket (missale, breviárium, ordinarius),¹ mégis az esztergomi főegyházmege az, amelynek legtöbb ilyen jellegű kiadványa maradt reánk.² Ez viszont csaknem természetes, hiszen *Esztergom*nak Magyarország egyházi szervezetében mindig vezető szerepe volt. Egyedül e főegyházmege breviáriumából a szakirodalom³ az említett félév századból az alábbi kiadásokat ismeri.

1. 1480. XI. 12. Velence: Erhardt Ratdolt, Cassis költségén. RMK. III. 1., GW 5468, Ballagi 10.
2. 1484. (Nürnberg: Georg Stuchs), Feger költségén. RMK. III. 9., GW 5469, Knauz 15, Ballagi 17.
3. 1494. V. 1. Velence: Johannes Hertzog, Opitz költségén. RMK. III. 30.
4. 1497. II. 20. Velence: Georgius Arrivabenus, Paep költségén. GW 5470, Ballagi 49.
5. 1511. XII. 1. Velence: Nicolaus de Franckfordia, Paep költségén. RMK. III. 174, Bohatta 2754, Ballagi 131.
6. 1513. I. 4. Velence: Petrus Liechtenstein, Kaym költségén. RMK. III. 184, Knauz 18, Bohatta 2755.
7. 1514. VIII. 12. Velence: Lucantonio Giunta, Schaller költségén. RMK. III. 195, Knauz 19, Bohatta 2756, Ballagi 161.
8. 1515. IV. 4. Velence: Lucantonio Giunta, Kaym költségén. RMK. III. 206, Knauz 21, Bohatta 2757, Ballagi 176.
9. 1519. I. 4. Velence: Petrus Liechtenstein, Kaym költségén. RMK. III. 221, Knauz 22, Bohatta 2758, Ballagi 220.
10. 1523. Velence: ? költségén. RMK. III. 258.
11. 1524. Velence: Petrus Liechtenstein, Prischwitz költségén. RMK. III. 263, Knauz 24, Bohatta 2759, Ballagi 276.

A Széchényi Könyvtár előbb említett csonka kötetét összevetve a fentiekkel, a következőket állapíthatjuk meg. Hat kiadást, az 1., 2., 7., 8., 9. és 11. szám alatt felsoroltakat, eredeti példányok alapján volt mód kizárni az összevetés során. Hasonló a helyzet a negyediknek említett-nél is, ahol a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (Nr. 5470) pontos leírása nyújtott az azonosításhoz lehetőséget. A hatodikként felsorolt kiadás (RMK. III. 184.) egyedül *Knauz* leírására támaszkodik, ő azonban feltehetően összetévesztette azt az 1519. évi kiadással. Az évszám utolsó jegye kivételével ugyanis, mely rossz lenyomat esetén könnyen összetéveszthető (3 ill. 9), minden más adat (hónap, nap, terjedelem, méret, kiadó, nyomdász stb.) azonos a kettőnél. De ha még elfogadjuk is egy ilyen kiadás létezését levélszámozása kizárja a mi kötetünkkel történő azonosítást. Ugyancsak sajtóhibát lehet feltételeznünk a *Denis* által említett-nél is,⁴ aki *Péterffy* nyomán⁵ utal erre a különben ismeretlen 1523. évi kiadásra (RMK. III. 258.). Ezzel jegyzékünk tizedik tétele is elesik. A még számításba jöhető két kiadás az 1494., ill. 1511. évekből való. Ezek egy-egy unikumpéldányát — a prágai Egyetemi Könyvtárból, ill. a csiksomlyói ferencesek gyűjteményéből — igen pontos leírásban ismertette *Hellebrant* (RMK. III. 30., ill. 174.). (Sajnos, ma mindkettő lap-pang!) Így meg lehet állapítani, hogy a most ismertetésre kerülő kötet ezekről a kiadásokról is eltérő.

Miután kiderült, hogy könyvtárunk említett breviáriumköteete egyik kiadással sem azonos, megkíséreljük annak tipográfiai meghatározását.

Az iniciálék és illusztrációk nélküli, piros-fekete színekkel nyomtatott kötet két — egy nagyobb, szöveg- és egy kisebb, kommentár- — gótbetűtípus felhasználásával készült. Feltehetőleg a könnyebb tördelés érdekében azonban a kisebb típust is a nagyobbik betűtestének méretére (20 sor = 70—71 mm) öntötték át. Mindkét betűtípusban a *Haebler*-féle típusrepertorium által 88. számmal jelzett „M” betű található. *Haebler* említett összeállításával⁶ megállapíthatjuk, hogy *Thomas de Blavis* velencei nyomdász hatodik típusa egyezik meg a breviárium nagyobbik típusával. Megerősíti ezt a *Gesellschaft für Typenkunde* által kiadott 2088. tábla is, ahol a *Blavis* említett betűiből összeállított ábécét találjuk.⁷

A *Blavis* hatodik típusával nyomtatott két könyvvel⁸ történő összevetés alapján megnyugtatóan megállapítható, hogy a breviáriumunk kisebb betűi ugyanennek a nyomdásznak hetedik típusával⁹ azonosak. Ennek eredeti mérete — az említett átöntés előtt — 61 mm volt.¹⁰

Breviáriumunk meglehetősen szerény díszai azok a lombardok, amelyeket a szövegkezdetek kiemelésére használtak. Ezek két sorozatba, egy nagyobb, kb. 6 mm és egy kisebb, kb. 4 mm magasságúba tartoznak. A *Gesellschaft für Typenkunde* már fentebb említett 2088. tábláján ezeket is megtaláljuk hű reprodokcióban, mint amelyeket *Thomas de Blavis* használt.¹¹ Mindkét sorozat valamennyi betűje szerepel breviáriumunkban is, és mindegyik azonos a nálunk szereplőkkel.

Az összes betű és jel megnyugtató azonosítása után még azt is megjegyezhetjük, hogy nyomtatványunk *Blavis* többi munkáival azonos tipográfiai sajátosságokat is mutat. Ilyenek többek között a kétszínű, piros-

fekete nyomás biztonságos használata, az arab levélszámozás kedvelése, a kihagyott iniciálék helyének jelölése minuszkulákkal stb. A kötet papírjában körben levő horgony-alakú vízjel található (Briquet 453—476), amely ugyancsak megerősíti az olaszországi eredetet.

Thomas de *Blavis*, vagy de *Alexandria* először 1476—77. években nyomott *Velencében*. Utána évekig nem dolgozott, és csak 1481-ben jelennek meg ismét könyvei. Ekkor azután tíz éven át rendszeresen működött sajtója egészen az 1491. év végéig. A breviáriumunkban alkalmazott két betűtípusát az 1486—89 közötti években használta.¹² Ha megvizsgáljuk az ebben a műhelyben készített könyveket megállapíthatjuk, hogy az 1485. évvel bezárólag ott leginkább klasszikus szövegeket állítottak elő, míg 1486-tól elsősorban (egyház-) jogi munkákat nyomtak. A mi *Breviarium Strigoniensének*hez hasonló jellegű egyházi szertartás-ill. zsolozsmakönyvet eddig nem ismertünk *Blavis* produktumai között. Figyelmet érdemelhet azonban az a körülmény, hogy nyomdászunk szorosabb üzleti kapcsolatban állott *Andreas Torresanus*sal és ennek során 1486. IV. 17-én kettőjük közös kiadásában — de *Torresanus* betűivel — készült el *Thomas de Aquino* „*Catena Aurea*”-ja (H 1335). Elképzelhető, hogy éppen ebben az időben, amikor *Blavis* felhagyott a klasszikus auktorok műveinek előállításával, és új utakat ill. megoldásokat keresett (pl. a társasviszony *Torresanus*szal), maga is próbálkozott breviárium nyomásával. Talán ez alkalommal is *Torresanus*-szal közösen, vagy annak ösztönzésére. Mindenesetre megjegyzendő, hogy *Torresanus* az az ősnymodász, akinek sajtója alól a legtöbb breviárium — számszerint nem kevesebb, mint 31 különböző kiadás — került ki.

A pontosabb datáláshoz további segítséget nyújt a kisebb betűtípusnál breviáriumunkban használt, ún. beugró „C” antiqua verzális. Ugyanezt találjuk nyomdászunknak 1486. XII. 22-én megjelent munkájában (H 8021) is, míg a három évvel később, 1489. XII. 15-én befejezett könyvben (H 8025) már más, a többi nagybetű stílusához jobban illő „C” betű szerepel.

Mindent összevetve breviáriumunk impresszum-adatainak meghatározásakor arra a következtetésre jutunk, hogy az *Velencében* *Thomas de Blavis* nyomdájában feltehetően 1486-ban készült. Miután a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* megfelelő kötetéből hiányzik ez a kiadás, az alábbiakban, az ott használt szabályok szerint írjuk le.

BREVIARIUM STRIGONIENSE. [Venedig: Thomas de Blavis, um 1486] 8°
2 Sp. 37 Z. Typen: 6:70G, 7*:70G. Init: a, b. Schwarz und rot gedruckt.

[3.] *Psalterium*.

50 Bl. Sign: [Erschlossen: a⁸—c⁸] erhalten: d⁸e⁸f¹⁰ Gez: [25] 26—50.

Bl.1—25 unbekannt. Bl. 26a: cūq fecifti veniēt z adorabūt || corā...

Endet Bl.50aßZ. 16... ab his || in terra vita noſtra muniatur. || Per dominū. || 50b leer

[4.] *Proprium de tempore*.

180 Bl. Sign: g⁸—z⁸aa⁸—e⁸ff¹² Gez: 51—238 (mit Fehlern)

Bl. 1ax m. Sign. g u. Blz. 51, rot: Incipit breuiariū ordinatū || fm cōſuetudinē: ritum: ac mo || dū ecclie Strigoniens. Et pri- || mo de dñica p̄ma aduētus dñi || Qui quidē aduēt⁹ nchoat' Ip || in dñica pximiori feſto ſci an- || dree apoſtoli quouis ordine. || Sabbato

precedēti ad v̄s añ || *schwarz*: (a⁷) Dieb⁹ antiquis || nos... *Endet 180bβZ.9...* hodie huic domui falus a || deo scā est allā. *rot*: Oro vt š. Cōple- || torium sifr. || *Darunter eingerückt*: Explicit p̄ma pars || breuiarij de tēpore. ||

[5.] *Proprium de sanctis.*

103 + ? *Bl. Sign: A⁸—N⁸... Gez: 233—335... (mit Fehlern)*

Bl.1azm. Sign. A u. Blz. 233, rot: In noīe dñi Incipit secūda ps || breuiarij: scz de festiuitatib⁹ p || circulū anni [m morē Strigoniēf ecclie: z pmo de scō Silue- || stro ad vespas añ *schwarz*: Sācte siluester || zfeffor.... *Bricht ab Bl.103bβZ. 36 rot*: De scō Stephano rege añ. *schwarz*: Aue || beate rex stephane. *rot*: v. *schwarz*: Ora p nob'. ||

Die nach der Vorlage Nr 5468 bzw. 5469 zu erwartenden Teile (Kalendarium und Tabulae) sind nicht erhalten. Das Psalterium — im Gegensatz zu den oben erwähnten Ausgaben — bildet einen selbständigen Teil (ähnlich wie bei der Nr 5470).

Budapest NB (*unvollst.*)

Mint már előljáróban említettük, kötetünk erősen csonkult állapotban maradt reánk: elől a 26. számozott levél (d₂) az első, ami megmaradt, az utolsó pedig a 335. levélszámozást viseli (N₇); közbül még hiányzik a 46. (f₆) és csonka a 80. (k₆) levél. A breviárium eredeti beosztásának megállapításában és hiányainak hozzávetőleges rekonstruálásában elsősorban az analógiákra, a kötetben levő utalásokra stb. támaszkodhatunk, de hasznos támpontot nyújt a kötésgerinc is. Itt ugyanis a fűzéshez használt és ma is meglevő zsinegek segítségével meglehetősen pontosan megállapítható az eredetileg bekötött, de ma már hiányzó ívek száma.

Az elől hiányzó füzetek, a meglevő részből kiindulva a következő módon rekonstruálhatók. Breviáriumunkban az első meglevő levél — mint fentebb már említettük — a d₂, amely a 26. levélszámozást viseli. A „d” ív tehát a 25. levéllel kezdődött. A kötet formátuma nyolcadrét és példányunkban az összes ép ív — a szövegrészek utolsó füzetek kivételével — nyolc levélből áll. Mind ebből, mind a levélszámozásból megállapítható, hogy a hiányzó „a”, „b” és „c” ívek egyenként nyolc levélből állottak. De mit is tartalmazott ez a három füzet? Kötetünkben több kéztől származó, rendkívül sok utalás található arra a levélszámra, ahol egyes imádságok, zsoltárok stb. teljes szövege a kötet más részében található meg. Ezek segítségével — valamint az esztergomi breviárium más kiadásaival történő összevetéssel — megállapítható, hogy kötetünkben a levélszámozás az önálló *Psalterium* résszel kezdődött, hasonlóan az 1497. évi kiadáshoz (GW 5470) és eltérően a két első kiadástól (1480. ill. 1484. = GW 5468 és 5469), hol a *Psalterium* a *Proprium de tempore*-val közös részt képez.¹³ Kiadásunkban tehát a *Psalterium* hat ívből állott, ötven levélen: „a—f” füzetekben, ahol az első négy egyenként nyolc-nyolc levelet, az utolsó pedig tizet tartalmazott. Ezekből az első huszonöt levél elveszett, a második huszonöt megvan.

Már fentebb említettük, a kötés gerincén fennmaradt zsinegek tanúszkodnak arról, hogy eredetileg hány olyan ív volt még befűzve, amely ma már hiányzik. Eszerint kötetünk elejéről az idők folyamán öt ív tűnt el. Ezek közül háromnak a beosztását és tartalmát a fentiekben — meglehetősen megnyugtató módon — már tisztáztuk. Az első kettőhöz elfogadható analógiát nyújtanak a többi breviáriumkiadások, melyek az esz-

tergomi főegyházmegye részére készültek. Ezek mindegyikében megtaláljuk ugyanis a nyolc levélből álló — a mi esetünkben egy füzet terjedelmű — Kalendarium részt. A másik ív 4—8 levélből állhatott, és tartalma vagy *Tabula* (vö. GW 5468), vagy *Praeparatio ad missam* (vö. GW 5470), esetleg *Accessus altaris* (vö. RMK. III. 195, 231, 263 stb.) volt, illetve ezek közül esetleg kettő együtt.

A *Psalterium* után következik a *Proprium de tempore*, amely az egyetlen teljes rész példányunkban. 180 levele huszonnégy ívre oszlik (g—z, aa—ff), s az utolsó kivételével — amely tizenkét leveles — mind nyolc levélből áll. E rész levélszámozása — akárcsak az ívjelzése — folytatása a *Psalterium*-nak. Az utolsó füzet („ff”) levélszámozására azonban fel kell figyelniünk. Az előtte levő ív („ee”) utolsó levele még a helyes 226. számot viseli, az ezt követő tizenkét levél viszont — a várt 227—238 helyett — az alábbiakat: 127, 128, 129, 130, 130, 130, 130, 130, 131, 132, 133, 134.¹⁴ E rendellenesség megmagyarázásához vizsgáljuk meg a következő *Proprium de sanctis* rész első füzetét. Ez új ívjelzéssel — a nagybetűk felhasználásával — van ellátva és levélszámozása a 239. helyett a 233-al kezdődik. Ebből arra következtethetünk, hogy a *Proprium de sanctis* elejétől új szedésrészlet lehetett, amelyet már az előző részek szedésének befejezése előtt munkába vettek.¹⁵ A *Proprium de tempore* azonban — a levélszámozás tanúsága szerint — a tervezettnél hat levéllel hosszabb lett. És valóban az előző két rész (*Psalterium*, *Proprium de tempore*) utolsó füzete („f” és „ff”) két, ill. négy — összesen hat — levéllel több az ívenként különben mindig nyolc levélnél. Feltételezhető tehát, hogy a breviáriumot nem más nyomtatvány, hanem kézirat alapján szedték, és ennek egyenetlensége okozta ezt az említett hat levélnyi eltérést a tervezetthez képest. Megerősíteni látszik ezt a feltevést a többi kiadásokkal történő szövegösszehasonlítás is, amelyről a későbbiekben még szó lesz.

A *Proprium de sanctis* rész példányunkban — mint már említettük — sajnos már csonka: csupán az első 103 levél van meg belőle, ívjelzés szerint az A₁—N₇ rész, tizenhárom füzetben, amely mind nyolcleveles. A levélszámozásban a fent már említett eltolódáson kívül — amely különben kötetünk megmaradt részén végigkísért — csupán egy említésreméltó körülmény akad: a „C” ív levélszámozása azonos a „B”-vel. (Mindkettő a 241—248 számokat viseli.) Ezt a hibát azonban a „D” ív után észrevették és úgy korrigálták, hogy kihagytak nyolc számot (D₈ = 256, E₁ = 265.).¹⁶

Kíséreljük meg rekonstruálni, hogy mit tartalmazhatott és milyen beosztásban az a mintegy tizenöt ív, amely a kötés tanúsága szerint példányunk végéről ma hiányzik. Segítséget nyújt ehhez a fentebb már említett kézirat utalások közül az, amelyet kötetünk 286. levelének verzóján találunk. Ez a *Videns Jesus turbas* kezdetű homiliánál a kötetünkben ma már hiányzó 390. levélre utal. A breviárium más kiadásai-
ban (pl. RMK. III. 1, 206, 231 stb.) valóban megtaláljuk ezt a szöveget, mégpedig általában a *Proprium de sanctis* rész teljes terjedelmének 86. százaléka táján. Miután a mi kiadásunkban e rész első levele a 233. számozást viseli, könnyen kiszámítható, hogy az a 418. levélben végződ-

hetett: ez esetben esik ugyanis a 390. levél — az ennek feltehetően 186 levél terjedelmű — a *Proprium de sanctis* rész 86. százalékára tájára. Ezt a következtetést megnyugtató módon megerősíteni látszik, ha e rész terjedelmét összehasonlítjuk az esztergomi breviárium többi, hasonlóképpen nyolcadrés alakú kiadásával (vö. RMK. III. 195, 231 és 263),¹⁷ ahol ez 180, ill. 184 levelet tartalmaz. Jogos lehet tehát következtetésünk, hogy e rész a mi kiadásunkban is hasonló terjedelmű lehetett. Példánnyunkban ebből 103 levél maradt fenn. Az ívbeosztás alapján a 104. levél nyilván az „N” ív utolsó, nyolcadik levele volt. A többi hiányzó kb. 80—82 levél — füzetenként továbbra is nyolcat számolva — tíz ívbe lehetett osztva. Az ívjelek feltehetően M-től X-ig, a levélszámolás pedig — a már többször említett hatleveles eltolódás figyelembevételével — a 418. számig terjedhetett.

Ugyancsak a többi kiadásokkal történő összevetés adhat felvilágosítást az utolsó — a füzésmaradványok szerint öt ívre terjedő — részre is. Ez nyilván a *Commune sanctorum* volt, amely a terjedelem összehasonlításához fent figyelembe vett kiadásokban 38—40 levélből áll. Füzetenként nyolc levelet számolva ez valóban pontosan öt ívet tesz ki. Pontosabb következtetésekre ad lehetőséget a kötetünk 84. levele rektóján ill. verzóján található kéziratos bejegyzés, mely a *Deus qui salutis* és a *Maria intacta* kezdetű imádságoknál breviáriumunk 451., ill. 452. levelére utal, amelyeket a többi kiadásban (pl. RMK. III. 206, 231, 263 stb.)¹⁸ a *Commune sanctorum* rész szövegének 84. százaléka táján találjuk meg. Ha elfogadjuk fenti következtetéseinket, hogy a *Proprium de sanctis* rész a 418. számozású levélen végződött, úgy a 419—458 számozással ellátott és negyven levelesnek feltételezett *Commune sanctorum* rész 84. százaléka pontosan az előbb említett 451. ill. 452. levélre kerül. Ez nagymértékben megerősíteni látszik a breviárium csonka ill. hiányzó részeinek általunk kikövetkeztetett terjedelmét és beosztását.

Mint ahogy arra fentebb az egyes részek terjedelmének vizsgálatakor már utaltunk, egyes tipográfiai sajátosságok arra engednek következtetni, hogy kiadásunkat kézírás és nem nyomtatott szöveg alapján szedték. Az eddig ismert és hozzáférhető kiadások (RMK. III. 1, 9, 195, 206, 231 és 263.) szövegeinek gondosabb összevetése azt mutatja, hogy ezeknél két nagyobb csoportot lehet megkülönböztetni: egy korábbi és egy későbbi. Az elsőhöz tartozik a két XV. századi, míg az utóbbihoz a négy fentemlített XVI. századi nyomtatvány. Az 1484. évi kiadás szöveghű utánnomata az 1480. évben megjelentnek. Az 1514. évi kiadás felhasználásával készültek újabbak az 1515. és 1519. években; az 1524. évi pedig éppen sor szerinti utánnomata az 1519. évinek.¹⁹ Ezzel szemben a most ismertetett kötetünk szövege egyikkel sem mutat ilyen mértékű egyezést.²⁰

Miután az esztergomi breviárium valamennyi ismert kiadása felüti azt a körülményt, hogy melyik könyvkereskedő költségén jelent meg, elképzelhető, hogy a mi kötetünkben is hasonló volt a helyzet. Sajnos példányunk eleje és vége erősen hiányos, így ma csak következtetni lehet minderre. A korban a miénket megelőző két esztergomi breviárium Johannes Cassis, ill. Theobald Feger költségén jelent meg. Nem

is ismerünk a XV. század nyolcvanas éveiből név szerint más kereskedőt, aki kötetünknel ilyen szempontból még számításba jöhetne.

Az esztergomi breviáriumok 1526 előtti nyomtatott kiadásainak ismertetésünk elején között jegyzékéből kiderül, hogy az egyetlen 1484. évi kivételével valamennyi *Velencében* készült. Ez nemcsak az akkori Magyarország erős itáliai kapcsolataival indokolható, hanem azzal is, hogy a rendkívül fejlett technikájú velencei nyomdászokkal készítették számos távoli egyházmegye részére is (pl. *Salisbury, Toledo, Boroszló, York*) az igényesebb kivitelű breviáriumokat és misekönyveket. Kiadásunk tehát jól beleillik a már ismert többi, *Velencében* nyomott esztergomi breviárium sorába. Jó kiegészítést jelent a most ismertetett kiadás, ha ugyanezt a sort időrendi szempontból vesszük figyelembe. 1480—1526 között ugyanis — az 1484. évet követő és a XVI. század első évtizedét kivéve ²¹ — általában egy-egy évenként jelent meg az esztergomi breviárium egy-egy újabb kiadása. Ezt a körülményt az akkori kiadások néhány száz példányszáma, ill. az esztergomi főegyházmegye rendkívüli mérete és végül, de nem utoljára a papság nagy száma egészen természetessé teszi. Az 1484. és 1494. évek eddig ismert kiadásai között fennálló űr kitöltéséhez ismertetett kötetünk jelentősen hozzájárul.

A rendkívül megviselt állapotban levő breviárium kötéséből ma csak a hátsó, bőrrel bevont fatábla és a gerinc bőrborításának egy része maradt meg. Ezekből megállapítható, hogy az a későgotika stílusában viszonylag gondos kivitelben készült. Erre utalnak a bőrkötést díszítő bélyegzők és az egykori csatok nyomai is. A kötés nem a legelső, mert a breviáriumban található rendkívül sok különböző kézírás közül a három legrégebbiből több helyen (pl. 54a, 67b, 90b, 126a stb.) a lap szélén az újrakötés alkalmával levágtak. Javították ekkor magát a fűzést is. Így az „i” ívet egy XVI. század elejéről származó kézirat papírcsikjába fűzték be újra. Az erősen használt kötetet a XVI. század húszas éveitől táján köthették újra, és ennek maradványai maradtak reánk.

A hátsó tábla belső, papírral leragasztott felén több magyar és német nyelvű tollpróba között találjuk az 1573. és 1577. évszámokat, valamint a „Gregorij Foding” szövegű (tulajdonos — ?) bejegyzést. Ebből a korból származik az ötvenedik levél üres verzóján található kézíratos jegyzék is, amelyben nyilván egy falusi plébános örökítette meg latin nyelven tizenhét, kizárólag magyar családnevű (*Szabó, Bíró, Bocskor, Győrfi, Ferencz, László, Erős* stb.) híve által ígért jószágot (bárányt, malacot, kakast stb.). Későbbi korból származó bejegyzéseket nem találunk a kötetben, ezért provenienciájáról tájékozatlanok vagyunk.

Jegyzetek.

1. *Dankó József: Magyar egyházi bibliográfiai érdekességek.* Magy. Könyvszle. 1888: 105—139.
2. *Hubay Ilona: Missalia hungarica.* Bp. 1938.

3. Ballagi Aladár: *Buda és Pest a világirodalomban*. Bp. 1925.
Knausz Nándor: *A magyar egyház régi mise- és zsolozsmakönyvei*.
Esztergom, 1870. Klny. a Magy. Sion-ból.
Bohatta, Hanns: *Bibliographie der Breviere*. 1501—1850. Leipzig, 1937.
4. Denis, Michael: *Wiens Buchdruckergeschicht*. Wien, 1782. 566. l.
5. Péterffy Carolus: *Sacra concilia ecclesiae Romanae catholicae in regno Hungariae*. Pars II, Posonii, 1742. 187. l.
6. *Typenrepertorium der Wiegendrucke*. Abt. III. Leipzig, 1910. 286—7 l. Nr. 14.
7. Valamennyi betű és jel — közel száz darab — egyezik. Breviáriumban viszont több olyan rövidítés, betű stb. található, amely az említett táblán nem szerepel (pl. kérdőjel, az összes szám stb.).
8. Gregorius IX. papa: *Decretales*. 1486. XII. 22. = H 8021; 1489. XII. 15. = H 8025.
9. *Typ. Rep. Abt. III.* 284—5. l. Nr. 5.
10. Mindkét típusból reprodukciót közöl a BMC. V. kötete a XXIX. táblán.
11. *Typ. Rep. Abt. II.* Leipzig, 1908. 141. l.
12. Vö. BMC. V. 316.
13. Érdekes viszont itt megjegyezni, hogy az említett 1497. évi kiadás Cremonában fennmaradt egyetlen példányában a *Psalterium*-rész más velencei nyomda XVI. századi terméke.
14. Közben is akad ugyan a levélszámozásban és az ívjelzésben néhány hiba: pl. 131 helyett 113, 135 helyett 235, ill. „l” helyett „k” áll, de ezek igazi sajtóhibák, minden további következmény nélkül.
15. Az új ívjelzés használata is ezt a feltevést látszik megerősíteni.
16. Apróbb sajtóhibák azért ebben a részben is találhatóak: pl. 236 és 249 helyett 326 és 241 szám áll.
17. Bátran vehetjük alapul ezt az analógiát, mert a példányunkban ép és 180 levélből álló *Proprium de tempore* résznel is már nagy hasonlóságot találunk a terjedelem tekintetében. Mind a három említett kiadásban — sőt az 1497. éviben is — e rész 184 levélből áll
18. A GW 5468 beosztását nem vehetjük alapul, mert abban két olyan officium is található (Off. Concept. *BMV.*, ill. Off. Visitat. *BMV.*), amely a következő kiadásban (GW 5469) egyáltalában nem szerepel, akárcsak a mi breviáriumban, míg a későbbiekben (GW 5470, *RMK.* III. 206, 231, 263 stb.) a *Proprium de sanctis* rész megfelelő helyére (VII. 2., ill. XII. 8.) lettek beiktatva.
19. A sor, ill. lap szerint történő utánnomás igen előnyös volt és ezért a nyomdászok nagyon kedvelték. Ez esetben ugyanis a szöveget egyidejűleg több helyen is elkezdheték szedni anélkül, hogy tartani kellett volna a tervezett füzetbeosztás és levélszámozás felborulásától, amelyre éppen a mi kiadásunk is példa. További előnye, hogy a kötet különböző helyein ismétlődő imádságokra utaló és a lapszámon vagy a szövegben elhelyezett levélszámokat ez esetben nem kellett megváltoztatni. A levélszámos utalási rendszert, valamint az élőfej használatát, amelyeket a XV. században még általában nem és példányunkban is csak utólagosan, kézírással valósítottak meg, a *Breviarium Strigoniense* valamennyi XVI. századi kiadásában már nyomtatva találjuk meg.
20. Sajnos a korban a miénkhez legközelebb álló három kiadás az 1494., 1497. és 1511. évekből ma nem áll rendelkezésünkre. Feltehető azonban, hogy ezek — vagy legalábbis egy részük — szöveg tekintetében is rokonságot mutatnak a miénkkel. Breviáriumnak azt az átmeneti jellegét, melyet az az 1480. és 1484. évi, valamint az 1497. évi kiadások között elfoglalt, a szövegösszehasonlításon túlmenőleg több formai sajátossága is bizonyítja.
21. Azt a jogos feltételezést, hogy ezekben az évtizedekben is jelentek meg nyomtatott zsolozsmáskönyvek az esztergomi főegyházmege számára, de azokból ma már példányt nem ismerünk, jól alátámasztja Bohatta idézett munkájának

egyik adata (Nr. 2753), amelyet hazai szakirodalmunk — tudomásom szerint — eddig nem ismert. Eszerint a boroszlói Egyetemi Könyvtár egy csonka *Diurnale Strigoniense*-t őrzött, amely feltehetően az 1500 utáni évek egyikében jelent meg. Sajnos a példány ma nem található.

An unknown edition of the Breviarium Strigoniense

GEDEON BORSA

The article describes a so far unknown edition of a badly defective breviary from *Esztergom (Strigonium)* in the holdings of the National Széchényi Library. Almost a dozen editions of breviaries printed for the Esztergom archdiocese between 1480 to 1524 are hitherto known, the copy in question cannot, however, be identified with either of these. From an examination of the type it appears that this breviary must have been printed by Thomas de *Blavis* of *Venice*, assumably in 1486. As this early printed book has not been recorded in the respective volume of the *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, the bibliographical description was made in the style of the GW.

The author is making an attempt at a relatively accurate reconstruction of the extent and contents of the 5 and 15 sheets respectively, missing from the front and back of this unique copy. He was aided in this attempt by traces of the stitching still adhering to the back, by the comparison with other existing editions and finally, by handwritten references in it to pages missing from this copy.

A critical examination of the existing pages and of the text reconstructed in the described manner confirm the time of printing previously approximately established on the basis of the type of letters. The construction and text of this edition of the *Breviarium Strigoniense* differ in many cases both from former and later editions; at the same time it represents a transitional form between the two main types. From the critical examination of the text and from the single formal elements the conclusion can be drawn that the breviary under discussion was not printed on the basis of an earlier printed edition, but of a manuscript.

The defective binding of the copy stems from the beginning of the 16th century; no information is available as to its earlier provenience.